

העלייה כאבן נגף וראש פינה

אביבה חלמיש

יהדות זמננו: שנתון לעיון ולמחקר, 7 (תשנ"ב) (עורך: חיים אבני), 390 + XXIII עמ'.

מסקירת השיחות שהתנהלו בשנת 1930 עולה, שניגוד האינטרסים בין הצדדים בנושא העלייה — הגירת יהודים לארץ-ישראל — בלשונם של הערכים (והכריטיים) — היה אבן הנגף העיקרית בנסיונות של הציונים ושל ערכי ארץ-ישראל להגיע להבנה מדינית. אחד העקרונות של המפלגה, שביקשו בני השיח הערכים להקים, היה 'התנגדות לכל הגירה, אלא אם כן זקוקה לה הארץ, וזאת תחליט מועצה שיהיה בה רוב ערכי' (עמ' 108). בסעיף קצר זה מקופלים שניים מן העניינים, שעליהם נסב העימות המשולש בארץ-ישראל בתקופת המנדט: העלייה והמועצה המחוקקת. הערכים דרשו שהרכב המועצה ישקף את יחסי הכוחות הדמוגרפיים בארץ-ישראל, כלומר שיהיה בה רוב ערכי; ואילו הציונים — עד אמצע שנות השלושים — התנו את הסכמתם לכינונה בכך שתורכב באופן פריטטי ושענייני העלייה יוצאו מתחומי סמכותה, שאם לא כן נדון היה היישוב היהודי למעמד של מיעוט נחצי בארץ-ישראל. מצעה של המפלגה, שביקשו להקים הערכים שנחשבו מתונים, עמד אפוא בניגוד מוחלט לעמדה הציונית, הן בעניין הרכבה של המועצה והן באשר לסמכויותיה בנושא העלייה. גם הגדרת קנה-המידה, שעל-פיו יורשו יהודים להגר לארץ-ישראל, טמנה בחובה זרעי מחלוקת

השנתון 'יהדות זמננו' שם לו למטרה לבחון את השינויים העוברים על העם היהודי למן מלחמת העולם הראשונה ועד ימינו. המאמרים המובאים בכרך השביעי של השנתון מסודרים בשלוש חטיבות: (א) הציונות, היישוב ומדינת ישראל; (ב) השואה ושארית הפליטה; (ג) התפוצות. המתעניין בתולדות ארץ-ישראל ויישובה ימצא את מבוקשו בעיקר במאמרים של החטיבה הראשונה, אף כי גם אחדים מן המאמרים המופיעים בחטיבות האחרות משיקים לנושאי התעניינותו.

מאמרו של אליקים רובינשטיין, 'משא-ומתן עם ערכים: נסיונות נפל ב-1930', שופך אור נוסף על סוגיה שכבר נדונה לא-אחת בספרות המחקר, אך על-אף שהוא דן בפרק זמן קצר וייחודי, מורגשים בו אחדים מקווי היסוד שאפיינו את מסכת המגעים בין יהודים לערכים בתקופת המנדט. אחד מהם הוא, שהשותפים הערכים למשא-ומתן נבחרו, על-פי רוב, לא משום שמתקוקף מעמדם היו עשויים להשפיע על הציבור הערכי, אלא מתוך שאיפה לחזק בקרב ציבור זה את הגורמים המתונים בעמדתם כלפי הציונות. המכונה המשותף לשני הצדדים למשא-ומתן, היהודים והערכים, היה ההתנגדות, שלא לומר האיבה, למופתי של ירושלים, חאג' אמין אל-חסייני.

[אני] מעדיף לדבר עם ז'בוטינסקי או אוסישקין. אני יודע שאלה אויבים מוצהרים הרוצים לקחת מאיתנו את אדמתנו ומבקשים שנעזוב. אתה, קלווריסקי, מתיימר להיות ידידנו, אך איני רואה ביסודו של דבר הבדל בינך לז'בוטינסקי. גם אתה בעד הצהרת בלפור, בית לאומי, עלייה בלי הגבלות, רכישת קרקעות בלי הפרעה, ולגבי הרי זו שאלה של חיים או מוות. (עמ' 105-106 ומראי מקום שם)

מפיו של בן שיח אחר, עמר צאלח אל-ברעז'י, שמע קלווריסקי:

הרוב שאתם חפצים ליצור בארץ ושעליו אתם מכריזים, מפחיד אותנו [...] אם אפשר היה לסדר שבארץ זו גם היהודים וגם הערבים יתפתחו מבלי להזיק איש לרעהו כי אז היה טוב מאד. הבטחתו לו [אומר קלווריסקי] שמצד היהודים אין שום רצון להכחיד את הערבים או אפילו להצר את צעדיהם. — ז'בוטינסקי, שאיננו פוסק להכריז על רוב יהודי? — שאלני — למה הרוב אם לא להצר את צעדינו? (עמ' 107-108 ומראי מקום שם)

בסיכום דבריו מסביר רובינשטיין, שנסינות המשא-ומתן לא עלו יפה משתי סיבות; האחת הפער בין עמדות הצדדים היה גדול מדי, והאחרת, רבים מבני השיח של היהודים בקרב הערבים עניינם לא היה הסכם לפתרון הסכסוך היהודי-ערבי, כי אם מציאת משענת ותמיכה כספית להתמודדות פנימית במחנה הערבי (עמ' 120). בהציגו את נושא הדיון העיר רובינשטיין, שיש מקום לסקור את סדרת המגעים עם ערבים 'מתוך דגש על ההיבט הפנימי היהודי' (עמ' 103), וההסבר שהוא מביא בסופו אינו עונה על

בין הצדדים. מתוך הלאו שבסעיף המצע, שצוטט לעיל, השתמע שתורשה עלייה, אם הארץ זקוקה לה; בדיווחיו של חיים מרגליות-קלווריסקי על השיחות, שקיים עם אחד ממארגני מפלגה זו, ההגדרה נשמעת, לכאורה, מבטיחה יותר: 'הסכמה לעלייה יהודית סבירה' (עמ' 110, ובניסוח מעט שונה עמ' 109). ביטויים אלה לגוניהם הם וריאציה על העקרון שנקבע ב'ספר הלבן' משנת 1922 (המכונה 'הספר הלבן של צ'רצ'יל'), שאין ממדי העלייה היהודית לארץ-ישראל יכולים לעבור את גבול יכולתה הכלכלית של הארץ באותה שעה לקלוט עולים חדשים.¹ עקרון זה היה מוסכם על הציונים, אך פרשנותו ודרכי יישומו היו מקור בלתי נדלה לאי-הסכמות ולחיכוכים בינם לממשלת המנדט. קל וחומר שהנוסחה 'עלייה יהודית סבירה' לא היתה עשויה לגשר על התהום, שרכצה בין עמדותיהם של הציונים והערבים בנושא העלייה, ולכל היותר יכלה לשמש מכסה רופף לתיבת פנדורה של מחלוקות, שספק אם היה נותר על כנו נוכח גל העלייה שהחל לגאות בשנת 1933.

הערבים התנגדו בעקיבות לעלייה, כי חששו שתגרום לאיבוד מעמדם כרוכב בארץ-ישראל. הציונים — כולם — חתרו ליצירת רוב יהודי בארץ, אך נחלקו בשאלת עיתויה של ההכרזה ברבים על שאיפתם זו. שני הצדדים בפולמוס זה במחנה הציוני — שהגיע לשיאו בקונגרס הציוני הי"ז בקיץ 1931 — יכולים היו למצוא תימוכין לעמדותיהם בדברים שאמרו הערבים במהלך המגעים בשנת 1930. עוני עבד אל-האדי אמר לקלווריסקי:

1 גילוי-דעת על המדיניות בארץ-ישראל, יוני 1922 (מסמך פרלמנטרי 1700), מצוטט כאן מתוך: ב' יוסף, השלטון הבריטי בארץ-ישראל, ירושלים תש"ח, עמ' 278.

המפעל הציוני, לבין יצירתה של מסה יהודית קריטית בארץ כתוצאה מגל העלייה של השנים 1936-1933. דווקא שנים אלה התאפיינו בריבוי נסיונות ההידברות בין יהודים לערבים. שהרי קודם לכן — כשהציונים היו חלשים וההתנגדות הערבית למפעל הציוני היתה רדומה — נעדר יסוד הדחיפות לניהול משא-ומתן עם הערבים; ולאחר מכן חדלו מנהיגי הציונות כמעט לחלוטין מחיפוש הסכמה עם הערבים, לא רק בגלל עמדתו הבלתי-מתפשרת של הצד שכנגד, אלא גם מתוך השלמה עם העובדה, שעומות אלים בין הציונים לערביי ארץ-ישראל הוא בלתי-נמנע, ויפרוץ במוקדם או במאוחר. כבר בסוף שנת 1931 כתב ארתור רופין במכתב אל ד"ר ויקטור יעקובסון, שאינו סבור שניתן להגיע עם הערבים לנוסחה שתספק את האינטרסים החיוניים של שני הצדדים. 'אילו הורשיתי להביע זאת על דרך הפרדוקס, הייתי אומר: מה שאנו יכולים לקבל (מידי הערבים) — אינו דרוש לנו, ומה שדרוש לנו — לא נוכל לקבל'.³ כארבע שנים וחצי מאוחר יותר, כשכוע לאחר פרוץ המרד הערבי באפריל 1936, כשבארץ נמצאו פי שניים ויותר יהודים, השלים רופין עם כך, שמדי פעם תמצא לה התנגדות הערבים לעלייה היהודית פורקן בהתפרצויות דמים.⁴

השלב השני של המרד הערבי הוא הרקע למאמרו של זאב צחור על ההסכם שנחתם בראשי תיבות בין ה'הגנה' לאצ"ל בשנת 1938, אך מעולם לא אושרר. הציר המרכזי של המאמר הוא שאלות המרות ומקור הסמכות בחברה היישובית, סוגיות המעוררות שאלות נוקבות בעיקר לגבי הצד הרוויזיוניסטי במשא-ומתן:

הצפיפות שמעוררת הערתו זו. אפשר למצוא רמז לזווית הסבר נוספת בדבריו של המחבר בראשית המאמר, ש'כל מנהיג שהופקד על התחום המדיני, כל עובד בכיר של המחלקה המדינית, ראה חובה לעצמו, לפחות בתקופה הראשונה לכהונתו, לנסות להידבר ישירות עם הערבים' (עמ' 101) [ההדגשה שלי, כאן ולהלן, א"ח]. אולם — יש להוסיף — בדרך כלל, לאחר תקופה קצרה של נסיונות הידברות מצד צמרת ההנהגה הציונית, איש איש בתורו, הופקדו המגיעים עם הערבים בידי אנשי השורה השנייה ומטה — מומחים לענייני ערבים, ערביסטים מקצועיים ואנשי השטח. המנהיגים, ברובם, התרכזו בעבודה הקונסטרוקטיבית, ביצירת עובדות, וכפי שאומר המחבר: 'קיש נואש בהדרגה מן השיחות עם הערבים והתמקד, בשנות הרגיעה, בכניית המפעל הציוני. כך עתיד לקרות גם לאחרים בעקבותיו — לארלוזורוב ולבן-גוריון' (עמ' 101).

ייחודם של המגיעים, שהתקיימו עם ערבים בשנת 1930, לא היה רק בכך שלא ניהל אותם מנהיג בראשית כהונתו — שהרי קיש כבר השלים אז כשמונה שנים בתפקידו כראש המחלקה המדינית של ההסתדרות הציונית בירושלים והמנהיגים ממפא"י טרם תפסו את מקומם בראשות התנועה הציונית — אלא גם בכך שהם התקיימו בתקופה שבין הזמנים, במהלך השנה הראשונה של 'שנות התהייה', כפי שמכנה יוסף גורני בספרו 'השאלה הערבית והבעיה היהודית' את פרק הזמן שבין שנת 1929 לשנת 1935;² בין שלהי שנות העשרים, שנות חולשתו של היישוב היהודי, עת זרמה העלייה בקילוח דק ומשבר כלכלי איים על עתידו של

עמ' 203. ההדגשה במקור.
4 רופין, רישום ביומן, 25 באפריל 1936. ראה: שם, עמ' 258.

2 י' גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, תל-אביב 1985, עמ' 253 ואילך.
3 רופין אל יעקובסון, ירושלים, 3 בדצמבר 1931, נדפס בתוך: א' רופין, פרקי חיי, ג, תל-אביב 1968.

זה מוצג ז'בוטינסקי כמי שביקש להגיע להסכם עם ה'הגנה', כדי לחזק את מעמדו הרופף באצ"ל (עמ' 135).

גם לגבי השותף השני לנסיון ההסכם עולה תמיהה באשר למקור הסמכות ולתהליכי קבלת ההחלטות. לאליהו גולומב, הדמות המרכזית בצד זה של המשא-ומתן לא היה תפקיד מוגדר ב'הגנה', וכל תפקידיו במוסדות היישוב אינם מספקים הסבר לצעדיו בעניין המשא-ומתן. לא ברור, מי הסמיך אותו לנהל את המשא-ומתן ולמי הוא דיווח על מהלכיו. טענתו, שהמשא-ומתן התקיים 'מתוך התייעצות עם כל החברים שנמצאו בארץ' (עמ' 143 ומראה מקום שם) מעמידה את הקורא בפני סימן שאלה, המחזק את חשדו של בן-גוריון — הגיבור, והמנצח, של פרשת ההסכם שלא נחתם — 'שהמהלכים שנעשו לקראת ההסכם היו לא-כשרים' (עמ' 142).

צחור מציג את פרשת ההסכם על רקע האי-רועים בארץ ובעולם, מדגיש היבטים מסוימים שלה, ומציע פרשנויות חדשות למניעיהן של הנפשות הפועלות. מעניינת הצגת רגשות החיבה-הסלידה שרחש ז'בוטינסקי לאצ"ל (עמ' 125-126), וכמו בהזדמנויות אחרות בפעילותו של ז'בוטינסקי כמנהיג ציוני גם בפרשת יחסו אל האצ"ל לשלביה דומה, שיותר משהניעה את צעדיו אהבת מרדכי, כלומר האצ"ל, הנחתה אותם שנאת המן, כלומר וייצמן, הנהגת התנועה הציונית, תנועת הפועלים. אחד מחידושי המאמר הוא הסברת התנגדותו של בן-גוריון להסכם כנובעת בעיקרה לא משיקולי כוח פנים-יישוביים אלא — וכאן מתבקש מינוח שטבע הביוגרף שלו, שבתי טבת — מעקרונ המעצמה.⁵ מאז שנת 1937 עמדה בראש סדר

לסמכותו של מי היה כפוף האצ"ל, את מרותו של מי כיבד הארגון, וכיצד בנויה היתה ההיררכיה בין המוסדות האזרחיים של התנועה הרוויד-יוניסטית לבין הזרוע הצבאית שלה? צחור מצביע על כך, ש'שליטתה של המפקדה המרכזית של האצ"ל על הפעולות היתה חלקית בלבד' (עמ' 124); שאנשי האצ"ל התעלמו מן הוועד המפקח, שהיה אמור לכוון את דרכו של הארגון (עמ' 135); וכן על העובדה, שהוועד המפקח הפוליטי, שהוקם על-פי ההסכם בין ז'בוטינסקי לאצ"ל, לא היה גוף נבחר אלא ממונה.

התמונה המתקבלת היא, שהאצ"ל, שאמור היה להיות הזרוע הצבאית של הצ"ח, כפי שהיתה ההגנה בתוך המערכת של 'המוסדות הלאומיים' (עמ' 124), היה לאמיתו של דבר ארגון צבאי, שלא היה כפוף כלל למרותם של מוסדות אזרחיים נבחרים. 'בעצם הקמת האצ"ל', גורס צחור, 'היה טמון יסוד של זלזול כלפי הסמכות המדינית והתנגדות למרותם של עסקנים אזרחיים' (עמ' 135). והמדובר לאו דווקא במנהיגי היישוב, שהרי אמת ידועה היא, שהאצ"ל פרק את עול המשמעת של מוסדות היישוב המאורגן — הסוכנות היהודית והוועד הלאומי (עמ' 123-124) — אלא גם במנהיגי התנועה הרווידיוניסטית עצמה.

אפילו לז'בוטינסקי, המצביא, לא היתה שליטה של ממש על ארגונו, ומתקבל הרושם, שהוא לא הנהיג את הארגון אלא נסחף אחר האירועים, וניסה לגייסם לחיזוק מעמדו בתנועתו שלו ולביסוס מעמדה של הצ"ח ברחוב היהודי בגולה, במיוחד בפולין (ראה, למשל, פרשת הוצאתו להורג של שלמה בן-יוסף, עמ' 132). במפעל ההעפלה — תחום שבו הרווידיו-ניסטים לגוניהם הגדילו לעשות בשנות השלושים מן ה'הגנה' — מצטייר האצ"ל כארגון צבאי שיש לו תנועה, ולא כזרוע הצבאית של התנועה הרווידיוניסטית (ראה עמ' 135). על רקע

5 ש' טבת, בן-גוריון וערכי ארץ-ישראל, ירושלים ותל-אביב 1985, עמ' 10.

אושרר, הרי אחד מסעיפיו החשובים מבחינתו של האצ"ל קוים בכל זאת, והוא גיוסו של אחוז מסוים מקרב אנשי האצ"ל לנוטרות (עמ' 152). שנים מעטות קודם לכן אירע מקרה דומה. בעת המשא-ומתן בין בן-גוריון לז'בוטינסקי על סדרת הסכמים כתנועה הציונית, עמדו הסרטי-פיקטים לחברי בית"ר בראש מעייניו של ז'בו-טינסקי. במהלך שיחותיו עם בן-גוריון עלה בידי לקבל מבן שיחו הבטחה, שאם יפרשו הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית, יחול עליהם הסדר דומה לזה שהיה נהוג לגבי 'אגודת ישראל',⁶ שאנשיה קיבלו אחוז מסוים מרשיו-נות העלייה, אף כי מפלגתם מעולם לא השת-ייכה להסתדרות הציונית. ואכן, אף שמערכת הסכמי בן-גוריון-ז'בוטינסקי משנת 1934 קרסה בגלל אי-אישור 'הסכם העבודה' (להסדרת יח-סי העבודה בארץ) במשאל חברי ההסתדרות, נשמרה זכותם של חברי בית"ר לקבל סרטיפי-קטים, והסדר זה עמד בתוקפו גם לאחר שפרשו הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית.⁷ ניתן לשער, ששני הסדרים אלה — בעניין הסרטי-פיקטים לבית"ר ובעניין גיוס אנשי האצ"ל לנוטרות — שהעניקו לרוויזיוניסטים את ש-ביקשו, אף-על-פי שההסכמים איתם לא נחתמו או לא אושרו, תרמו להרגעת הרוחות ולכך שלא פרצה מלחמת אחים.

שני המאמרים, שנסקרו עד כה, דנים בנסיו-נות שסופם כשלון. רובינשטיין מכתיר את המשא-ומתן עם הערבים ב-1930 כ'נסיונות נפל'; צחור דן בהסכם שלא נחתם, ובמלים אחרות — במשא-ומתן שנכשל, גם אם ניתן לראות בו מעין הקדמה להקמת תנועת המרי

הקדימויות של בן-גוריון הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, והוא ידע, שהגשמת מטרה זו תלויה ברצונה הטוב של בריטניה. מכיוון שההסכם עלול היה, לדעתו, לפגוע בחזית חיזור-נית זו של המערכה המדינית הציונית, הוא פעל במלוא כוחו — כולל איום בהתפטרות — לביטולו (עמ' 147-150).

לקחי האירועים באירופה בשנות השלושים הגבירו את החשש בקרב חוגים נרחבים ביישוב מפני התנועה הרוויזיוניסטית לזרעותיה, שהיתה בעיניהם המהדורה הארצישראלית של הפאשיזם, ובה בעת הגבירו אותם אירועים עצמם את נחישותם של רבים וטובים להגיע להסכם בין המחנות, כדי למנוע מלחמת אחים. היה זה ז'בוטינסקי, שהשמיע רמזים עבים — שלא לומר איומים — על כך שהיא עומדת בשער (ראה עמ' 134), ודבריו המתלהמים משור-לים להליכה על עברי פי פחת. אך כשההידרד-רות נמנעה ברגע האחרון, על סף התהום — בעיקר הודות לאחריות שגילה הצד שכנגד — היו אלה הרוויזיוניסטים שהתהדרו בנוצות מונעי מלחמת אחים, תופעה שחזרה גם בשנים הבאות.

מאמרו של צחור נושא את הכותרת: 'בין מלחמת אחים לשיתוף פעולה'. והנה, בסופו של המאמר שיתוף פעולה אין, ומלחמת אחים לא פרצה. הכיצד? השאלה היא רחבה יותר — כיצד יוסבר הדבר, שבזמן שבאירופה התלקחו פה ושם מלחמות אזרחים, פסחה התופעה על ארץ-ישראל? התשובה הבסיסית לכך היא היותו של היישוב חברה וולונטרית, ללא ריבונות וללא סמכויות אכיפה, והיותה נתונה תחת שלטון זר ושקועה בסכסוך דמים עם שכניה תושבי הארץ. אולם מאפיינים אלה — שבצד היותם מלכדים היה בהם גם פוטנציאל הרסני — מספקים תשובה חלקית בלבד לשאלה זו. לגבי המקרה שלפנינו אפשר להוסיף, כי על-אף שההסכם לא

6 ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, תל-אביב 1976, עמ' 186.
7 על הסדרי חלוקת הסרטיפיקטים לחברי בית"ר לאחר פרישת הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציו-נית — חזור מחלקת העלייה מס' 2115/238/952 מתאריך 12 בנובמבר 1937, אצ"מ, S6/5362, ושם הפניה גם להוראות קודמות.

הקיבוץ המאוחד (לפני פילוגו) והקיבוץ הארצי. בשנת 1948 קם איחוד פוליטי (מפ"ם) בין הקיבוץ הארצי לקיבוץ המאוחד. כפי שמוצג הנושא במאמר, הטעם לאיחוד זה לא היה כמיישור החברתי, שכן בין השיטין של המאמר (ובאחד מן הרצפים של הטבלה האמורה) ניכרת קירבה בין אנשי השורה של הקיבוץ הארצי לאנשי חבר הקבוצות דווקא. יש לחפש, אם כן, את מניעי האיחוד במישור הפוליטי, השערה שמקבלת חיזוק מן העובדה שברמת ההנהגה בולט הדמיון בין סגנון המנהיגות של יצחק טבנקין בקיבוץ המאוחד לזה של מאיר יערי ויעקב חזן בקיבוץ הארצי (ראה עמ' 54).

השותפות הפוליטית בין הקיבוץ הארצי לקיבוץ המאוחד לא האריכה ימים; היא הסתיימה בהתפרקותה של מפ"ם פחות או יותר לאורך קווי התפר שחברו בין הגופים שהקימו אותה, וקדם לכך פילוגו של הקיבוץ המאוחד. סוגיה אחרונה זו היא נושא מאמרו של יוסי אסף, המקדים את מועד ההכרעה על הפילוג מן השנה שבה הוא התרחש בפועל, 1951, לשנת 1948/1949. דומה, שבמעין חוקיות מחזורית עברו תהליכי האיחוד והפילוג בתנועת העבודה ובתנועה הקיבוצית תקופות דגירה של שנתיים: מפא"י התפלגה בשנת 1944, שנתיים לאחר כינוסה של ועידת כפר-ציתקין בשנת 1942, הקבוצה בזכרוןם של רבים כאקט הפילוג;⁹ בשנת 1946, שנתיים לאחר פילוג מפא"י והקמת התנועה לאחדות העבודה, נוסדה מפלגת השומר הצעיר; ובשנת 1948 יסדו התנועה לאחדות העבודה והשומר הצעיר את מפ"ם. והנה מוסיף אסף נדבך נוסף לטבלה מחזורית זו, וקובע, שההכרעה על הפילוג בקיבוץ המאוחד נפלה שנתיים קודם להתרחשותו בפועל. במאמרו של אסף ניתן למצוא המשך

העברי כשבע שנים מאוחר יותר. קודמים להם בסדר ההופעה בשנתון שני מאמרים הדנים בקיבוץ, שהוא — בלשונו של מרטין בובר — 'אי-כשולן למופת'.⁸ מאמר אחד הוא 'מרות ודמוקרטיה בקיבוץ: גוני ארגון ואידיאולוגיה בתנועות הקיבוציות, 1935-1942' מאת הנרי ניר, והאחר — 'הפילוג בקיבוץ המאוחד: תש"ט שנת ההכרעה' מאת יוסי אסף.

הנרי ניר מציג את קווי הדמיון והשוני שבין שלוש התנועות הקיבוציות דאז — הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הארצי וחבר הקבוצות — בתחומי ניהול חיי הקיבוץ והתנועה הקיבוצית, ומסכם אותם בצורה תמציתית בטבלה, המציגה את מיקומה של כל אחת מן התנועות הקיבוציות על הרצפים: 'אוליגרכיה-השתתפות'; 'דמוקרטיה עימותית-דמוקרטית אחדותית'; 'דמוקרטיה טוטליטרית-דמוקרטית ליברלית' (עמ' 64). המאמר כמעט אינו עוסק בעמדות הפוליטיות של התנועות הקיבוציות, אם כי פה ושם המחבר מעיר בעניין זה, כמו, למשל:

שני הגופים האלה [אנשי המיעוט בתוך 'הקיבוץ המאוחד' ואנשי 'חבר הקבוצות'] היו עתידים להתאחד וליצור את איחוד הקבוצות והקיבוצים ב-1951, עקב פולמוס פוליטי שנסיב בעיקר על שאלות הקשורות למדיניות החוץ של מדינת ישראל. מן הניתוח המוצג כאן מתברר שכבר בתאריך מוקדם זה [שנות השלושים] היו שני הגופים קרובים מאוד זה לזה בתפיסותיהם הדמוקרטיות (עמ' 65).

מעניין היה לבחון, מה היה משקלו היחסי של כל אחד מגורמים אלה — החברתי והפוליטי — בתהליך האיחוד, וייתכן שרמז לכך מצוי בדיון על שני הגופים הקיבוציים האחרים —

8 מ' בובר, 'נסיון שלא נכשל', נחיצות באוטופיה, תל-אביב 1983, עמ' 148.
9 ראה: א' שפירא, ברל, ב, תל-אביב 1981, עמ' 674.

מצפה המחבר. התקווה היא, כמוכן, שגם הפעם תהיה העלייה — שאת ממדיה העתידיים קשה לנחש — נקודת מפנה חיובית וכוח מפרה בכניין החברה הישראלית.

העלייה שזורה בדרך זו או אחרת בכל מאמרי החטיבה הראשונה של השנתון, ובהיותה פן של ההגירה היהודית היא גם הנושא המרכזי במדור 'ספרים', החותם את הקובץ שלפנינו, ובו נסקרים כמה וכמה ספרים, שעניינם העלייה בשנות השלושים של המאה העשרים ובשנים שבין תום מלחמת העולם השנייה להקמת מדינת ישראל. גם אם ההצבעה על העלייה כנושא מרכזי של השנתון היא פרי ראייה סובייקטיבית של קוראת אחת, היא זוכה לאישוש מהחלטת המערכת לפתוח את השנתון ב'תעודה: חוק השבות — הרעיון והחקיקה' במלאת ארבעים שנה לחקיקתו. חבל שלא הובאו הנוסחים השונים של החוק, שהועמדו להצבעה, והנוסח הסופי של החוק שהתקבל, שכן חסרונם של מסמכים אלה מקשה על הקורא להבין חלקים מן הדיון ובמיוחד את סדרת ההצבעות המובאת בעמ' 20. מכל מקום, ניתן לשער את התרגשותם של חברי הבית בשומעם את דברי הסיכום של היושב-ראש נחום ניר-רפלקס: 'היום, כ' בתמוז, יום הזכרון למות מנהיגנו הגדול, קיבלה הכנסת את חוק השבות, המסמל את שאיפות עמנו במשך אלפיים שנה' (עמ' 21).

ניתן למצוא סמליות בהבאתו של חוק השבות בפתחו של קובץ, העוסק רבות בענייני עלייה לפני קום המדינה, שכן החוק ושנת קבלתו — 1950 — הם חלק מפרק אחר, שונה, של תולדות העלייה לארץ-ישראל, הלוא היא העלייה ההמונית של ראשית המדינה. נושא זה נחקר עתה באינטנסיביות, וכבר נראים פה ושם ניצני הפירות, ואין ספק שהוא יתפוס מקום גדל והולך בספרי המחקר ובקובצי המאמרים שיראו אור בשנים הבאות.

והשלמה לאחדות מן הסוגיות הנדונות במאמר של ניר. אחת מהן היא השפעת העלייה על כוחה של התנועה הקיבוצית. ניר דן בתנועה הקיבוצית בשנות הזוהר שלה, בשנים שבהן היא קלטה עולים רבים, והעלייה היתה מקור גידולה העיקרי; אסף חושף את כשלונו של הקיבוץ המאוחד בקליטת העלייה ההמונית, ומציג כשלון זה כאחד הגורמים לחולשתו של הקיבוץ בשנים שלאחר קום המדינה.

חוויה מרכזית זו של שנות ראשית המדינה, העלייה ההמונית, מוזכרת גם במאמר הפותח את השנתון, 'דת וחברה בישראל', מאת אליעזר שבייד. עלייה זו נמנית עם הגורמים ליצירת היחס הלא-מאוזן שבין החברה ובין הממסד הממלכתי (עמ' 32), שהוא, בעיני המחבר, מן הדפוסים השליילים המאפיינים את החברה היהודית הישראלית, ובכללם היחסים שבין הדת לחברה במדינת ישראל. המאמר מסתיים בנימה אופטימית:

מדיניות שתמיר את הלחץ הישיר של מוסדות השלטון על החברה בעידוד עקיף ובהאצלה מבוקרת של סמכויות לארגונים החברתיים, תשחרר את כוחות היצירה הללו [השואפים להתבטאות חברתית רוחנית-תרבותית], תפתח לפנייהם אפיקי התבטאות חופשיים ותשנה קמעה-קמעה את הנוף החברתי-התרבותי הקיים בכיוון של פלורליזם וסובלנות. (עמ' 35)

לא נותר אלא להמתין ולראות איזו השפעה תהיה לעלייה הגדולה, שהגיעה בראשית שנות התשעים, על התהליכים שהכותב מייחל להתרחשותם. בצד החשש, שמא עלול גל העלייה להדביק מחדש את המדינה במחלות הילדות הממסדיות והביורוקרטיות, שלקתה בהן בימי הראשית, קיים הסיכוי שממדיה ורביגוניותה של העלייה יחייבו ויאפשרו את השינוי שלו